

הדרשות החדשות של אוריגנס ותורת הסוד היהודית

(מאמר זה נכתב במשותף בידי מארן ר. ניהוף ויהודה ליבס. המבוא הכללי הוא מאת ניהוף, תרגום קטע הדרשה למזמור ע"ח נעשה בידי שני המחברים, והחלק על הדרשות ותורת הסוד היהודית הוא מאת ליבס. עוד חלק עתידי בע"ה להתוסף על ידי מארן ניהוף.)

מבוא_ (מאת מארן ר. ניהוף)

בשנת 2012 החוקרת האיטלקיה מארינה מולין פרודל זיהתה כתב יד יווני עלום-שם בספרייה הממלכתית של מינכן כאוסף של 29 דרשות לאב הכנסייה אוריגנס שפעל רוב ימיו בקסרייה. הזיהוי התבסס על 4 הדרשות שהיו ידועות קודם לכן בזכות התרגום הלטיני של רופינוס. סגנון הדרשות ותוכן אישרו את הזיהוי שהתקבל ללא מחלוקת בקרב החוקרים.¹ פרודל עוד בדקה את מאיפני כתב היד (Codex Monacensis Graecus 314) והסיקה את המסקנה שהוא הועתק במאה ה-12 לצורכי הוראה במסגרת פרטית וכנראה הגיע במאה ה-16 מוונציה לגרמניה לאחר שנרכש על ידי איש העסקים והאספן יוהאן יעקוב פוגר.² לורנצו פרונה הוביל את צוות החוקרים האיטלקי שהוציא במהרה מהדורה ביקורתית של הדרשות ואיפשר לחוקרי אבות הכנסייה גישה נוחה לטקסט עם הערות רבות וחשובות לשאר הכתבים של אוריגנס.³

בעוד שהדרשות טרם תורגמו לאף שפה מודרנית, הן נחקרו כבר בהיבטיהן התיאולוגיות, הליטורגיות והפרשניות.⁴ ערכן המיוחד לחקר ארץ ישראל וליהדות בת זמנו של אוריגנס מתחיל גם הוא להתבהר. בשעה שאוריגנס הוכר כבר מראשית המחקר המודרני כעד חשוב להתפתחות המוסדות והספרות

¹ גיליון מיוחד של כתב העת *Adamantius* 2014 הוקדש לזיהוי הדרשות ואישר את אוריגנס כמחברן מדיסיפלינות שונות.

Marina Molin Prodel, 'Der Cod. Graec. 314 der Bayrischen Staatsbibliothek', in Lorenzo ²

Perrone et al. (eds.), *Origenes XIII. Die Neuen Psalmenhomilien. Eine Kritische Edition des Codex Monacensis Graecus 314*, Berlin 2015, pp. 27-34; ead., 'L'Originale e la traduzione di Rufino', ibid., 35-60.

Perrone et al. (eds.), *Origenes XII. Die Neuen Psalmenhomilien*³

⁴ Lorenzo Perrone, „Origenes alt und neu: Die Psalmenhomilien in der neuentdeckten Münchner Handschrift“, *Zeitschrift für Antikes Christentum* 17 (2013), pp. 193-214; id., „Codex Monacensis Graecus 314: Psalmenhomilien des Origenes“, in id. et al. (eds.), *Origenes XII.*, pp. 1-26; id., „Origen reading Psalms: The Challenge of a Christian Interpretation“, in *Scriptures, Sacred Traditions, and Strategies of Religious Subversion. Studies in Discourse with the Work of Guy G. Stroumsa*, eds. Moshe Blidstein et al.; Tübingen 2018, 131-48; Alfons Fürst, „Judentum, Judenchristentum und Antijudaismus in den neuentdeckten Psalmenhomilien des Origenes“, *Adamantius* 24 (2014), pp. 275-87; Margaret M. Mitchell, „Origen and the Text-Critical Dilemma: An Illustration from One of his Newly Discovered Greek Homilies on Psalms“, *Biblical Research* 62 (2017), pp. 61-82; ead., „Origen, Christ, the Law and the Jewish People. Some Important Arguments in the New Greek Homilies on Psalms“ (forthcoming); Harald Buchinger, „Pascha in Third-Century Palestine: Origen's newly identified Homilies on the Psalms“, in *Origeniana Duodecima*, eds. Brouria Bitton-Ashkelony et al.; Leuven 2019, 75-90; Maren R. Niehoff, 'Biblical Women in Origen's Newly discovered Homilies on Psalms: Gendered Markers of Christian Identity in Late Antique Caesarea', *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 96 (2020), pp. 485-507.

של חז"ל, דרשותיו החדשות מוסיפות פרטים משמעותיים לתמונה.⁵ הקטעים המדברים על התיאטרון בקסרייה ועל המשחקים האולימפיים כבר נחקרו לאור ממצאים חומרניים מקסרייה, ספרות חז"ל והסופיסטיקה השנייה.⁶ במאמר זה אנחנו מבקשים לחשוף בפני קוראי העברית קטע שדן בסכנות הכרוכות בביאור מעשה בראשית. תחילה נציג את התרגום המשותף של הטקסט היווני שנעשה על בסיס כתב היד, תוך התייחסות לשיחזור הטקסט במהדורה הביקורתית.⁷ לאחר מכן יהודה ליבס יעסוק ב"דרשות החדשות של אוריגנס ותורת הסוד היהודית" ומארן ניהוף תסיים את המאמר עם השוואה בין הדרשה המתורגמת כאן לתוספתא חגיגה פרק ב'.

תרגום הדרשה הראשונה למזמור ע"ח, סעיף 6-7. (מאת מארן ר. ניהוף ויהודה ליבס)

"אביע קושיות מבראשית"⁸: כמו אצל המתפלספים ישנן קושיות מסוימות של יונים שאותן מציגים הם בפני אלה אשר חושבים לעסוק בהגות על מנת שאלה יהפכו בדברים⁹ - או המלמדים או הבוחנים את המתיימרים בלקחים הללו, כך ישנן גם קושיות מסוימות בנוגע לכתבי הקודש. ומה הן? כיצד נהיו שלושה

⁵ Heinrich Graetz, "Hillel, der Patriarchensohn", *MGWJ* 10 (1881), pp. 433-43; Efraim E. Urbach, 'The Homiletical Interpretations of the Sages and the Exposition of Origen on the Canticles, and the Jewish-Christian Disputation', *Tarbiz* 30 (1960-1), pp. 148-70; Nicholas R. M. De Lange, *Origen and the Jews*, Cambridge 1976; Maren R. Niehoff, 'Circumcision as a Marker of Identity: Philo, Origen and the Rabbis on *Gen. 17:1-14*', *Jewish Studies Quarterly* 10 (2003), pp. 89-123; *ead.*, 'Creatio ex Nihilo Theology in Genesis Rabbah in light of Christian Exegesis', *Harvard Theological Review* 99 (2006), pp. 37-64; *ead.*, 'Origen's Commentary on Genesis as a Key to Genesis Rabbah', in Sarit Kattan Gribetz, David Grossberg, Martha Himmelfarb and Peter Schäfer (eds.), *Genesis Rabbah in Text and Context* (Tübingen, 2016), pp. 129-53; *ead.*, 'Colonizing and Decolonizing the Creation of the World. A Dispute between Origen and Rabbi Hoshaya', in Moshe Blidstein, Serge Ruger and Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Scriptures, Sacred Traditions, and Strategies of Religious Subversion: Studies in Discourse with the work of Guy G. Stroumsa* (Tübingen, 2018), pp. 113-29; *ead.*, 'Homer between Celsus, Origen and the Jews of Late Antique Palaestina', in Jonathan Price and Rahel Abramovitz-Zelnik (eds.), *Text and Intertext in Greek Epic and Drama: Essays in Honor of Margalit Finkelberg* (London, 2020), pp. ; *ead.*, 'Celsus' Jew in Third Century Caesarea. Tracing Hellenistic Judaism in Origen's *Contra 185-209 Celsum*', in Jonathan Ben Dov and Michal Bar Asher-Siegal (eds.), *Social History of the Jews in Antiquity: Studies in Dialogue with Albert Baumgarten's Work* (Tübingen: Mohr Siebeck, forthcoming); *ead.*, 'Auf den Spuren des Hellenistischen Judentums. Ein Jüdischer Psalmenforscher in einer Glosse von Origenes im Kontext der rabbinischen Literatur', *Zeitschrift für Antike und Christentum* 2021.

⁶ Maren R. Niehoff, 'From the "Theater of the World" to the "Mask of Christ" – and Back Again. Insights from Origen's Newly Discovered Homilies on Psalms', *Scripta Classica Israelica* 39 (2020), pp. 117-36; *ead.*, 'Athletic Competitions as Markers of Religious Identity in Caesarea. Insights from Origen's Newly Discovered Homilies, the Second Sophistic and Rabbinic Literature', in D. Mizzi *et al.* (eds.), *Festschrift in Honor of Jodi Magness* (London, forthcoming).

⁷ כתב היד נמצא באתר הספרייה של מינכן.

⁸ תה"ל ע"ח, א ובתה"ש ע"ז, א. אוריגנס מתייחס כרגיל לנוסח תה"ש ולא למקור העברי "אביע חידות מני-קדם". התרגום של "חידה" כ"קושיה" משמעותי עבור אוריגנס כי הוא נוקט כאן במונח של ביקורת הטקסט שהייתה נפוצה בקרב החכמים האלכסנדרונים גם היווניים וגם היהודיים.

⁹ הפועל היווני ἀναπολέω (לבדוק, להפוך במחשבה) מזכיר את הביטוי החז"לי: "הפוך בה והפוך בה דכולא בה" (משנה אבות ה, כב).

ימים מאחר שהשמש עוד לא נבראה וגם לא הירח ולא הכוכבים? הרי ביום הרביעי, כך נכתב על ידי משה, נבראו המאורות וכוכבים.

ושוב בין הקושיות מבראשית: כיצד היה החושך על פני תהום מצד אחד, ורוח אלוהים על פני המים מצד שני, ומדוע לא ההפך, רוח האלהים על פני תהום והחושך על פני המים? וגם זאת קושיה מבין הקושיות שמבראשית. ואם מישהו ידע לשאול בצורה חכמה על ענייני הכתוב, ימצא את הקושיות שמבראשית. כשאומר המושיע "אביע קושיות מבראשית", שמע אותו אומר "את הקושיות שמבראשית אבהיר". הרי באופן פרטי הוא [המושיע] פתר לתלמידיו האישיים את כל הקושיות ואמר להם את התורה¹⁰ על אודות האל. אלה היו הקושיות שעל אודותן לימד את תלמידיו באמצעות הבהרתן. ואליהן יוחנן רומז ואומר: "העולם הזה לא יכיל לדעתי את הספרים שנכתבו".¹¹

הבה נניח אם כן שכל מה שאמר המושיע¹² לתלמידיו על אודות האל היה עולה על הכתב, הרי שהעולם לא היה עומד בכך, אלא היה סובל רעש כלשהו ורעידה. הרי נאמר שמתוך הדברות האלוהיים¹³ הארץ רועשת והשמיים נדהמים.¹⁴ ואם יש צורך לומר את סיבת הרעש שהתרחש בזמן הסבל של המושיע¹⁵ והליקוי השמשי,¹⁶ נגיד שמאחר שעוצמת¹⁷ התפילה אל האב¹⁸ יצאה מגדר הרגיל,¹⁹ היא הניעה את היסודות ואת העולם. היו באמת דברים מסוג זה שנאמרו על ידי המושיע, שנשארו בלתי מבוטאים בשל [החשש של] שהעולם ירעד בגללם. ואכן הקדושים באנחות בלתי מבוטאות משתדלים אצל האל,²⁰ ואולי בשל כך [באנחות] בלתי מבוטאות כדי שלא יזעזעו את העולם.

ופאולוס עמד לשמוע דברים אסורים לביטוי,²¹ לא שמע אותם על פני הארץ הרי שהארץ עתידה הייתה לרעוד ולהזדעזע. ואומר בצורה נועזת יותר: הוא לא שמע את הדברים לא באוויר, ולא שמע אותם ברקיע הראשון, ולא שמע אותם ברקיע השני. הרי כל יסודות הבריאה הללו היו מזדעזעים, אם אכן דברי הסוד היו נאמרים לו בהיותו ביסודות הללו. לכן כאשר עמד לשמוע מהלקחים הקדושים והאסורים לביטוי, נחטף עד לרקיע השלישי.²² הדברים הללו [נרמזים] בפסוק "אביע קושיות מבראשית", שכן הוא [המושיע] הביע קושיות ופתר אותן לתלמידיו, אך הן לא נכתבו הרי שהעלתן על הכתב לא היתה מועילה לעולם.

¹⁰ השווה עמ' 361 ζῆτων λόγον καὶ σοφίαν

¹¹ הבשורה על פי יוחנן כא 25.

¹² מובא בכתב היד בקיצור σωτήρ = σης

¹³ ἀπὸ τῶν θεῶν λόγων, ביטוי לא שכיח שעשוי לרמוז לעשרת הדברות.

¹⁴ σεῖσθαι τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανὸν ξενίσεσθαι לפי כתב היד (פוליו

226), ואילו המהדיר כתב בטעות את צורת עתיד של הפועל (σεῖσθαι) על אף שאין אפילו רמז לסיגמה. הצורה המתוקנת של הפועל מתאימה גם להמשך המשפט שבו מופיע פועל נוסף באינפיניטיב פריזנט. המשפט של אוריגנס המתייחס לפסוק ("הרי נאמר") רומז כנראה לתהל' ס"ה, ח, תה"ש תהל' ס"ז, ט: ἡ εἰσέσθη καὶ γὰρ οἱ οὐρανοὶ ἔσταξαν. על אף שפירוש הפועל στάζω הינו "נטף", בהתאם למקור העברי, אוריגנס כנראה גזר אותו מהפועל ἔσταν, שפירושו לקום ולהתקומם; ראו גם שמות רבה פרשה כט, ט.

¹⁵ מובא בקיצור σωτήρος = σης

¹⁶ לפי הבשורה על פי מתי כז, 45, 51 ומקבילות.

¹⁷ μέγεθος שפירושו השכיח יותר הינו "גודל", למשמעות "עוצמה, כוח", ראו Franco Montanari, *The Brill*

Dictionary of Ancient Greek (Leiden: Brill, 1995), 1296

¹⁸ πα = πατέρα מובא בקיצור

¹⁹ παράδοξον פירוש המלה יוצא דופן, מנוגד לציפיות ולהגיון.

²⁰ לפי יחזקאל ט, ד. על הפירוש הנוצרי של אוריגנס על עניין זה ראה שאול ליברמן, יוניות ויונות

בארץ ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 122-147.

²¹ מילולית: "דברים שאי-אפשר לומר אותם" או "דברים שלא נאמרו" (ἄρρητα ῥήματα). פאולוס, איגרת

שניי לקורנתים יב, 4

Οὐκ ἔξον

²² איגרת פאולוס השנייה אל הקורנתים, יב 2.

אבל על הדברים הללו שנאמרו על ידי המושיע עונים לו השליחים וכל תלמידיו.²³ מפיהם נאמרים דברים אלה,²⁴ "כל אשר שמענו ונדעם" (תהל' תה"ש 77, 3), זאת אומרת: "ידענו לקחים אחרים, כל אשר שמענו, כפי ששמענו כך אנו מכירים אותם. "אבותינו ספרו לנו", לפני שבאת גם התגלו דברים אלה. "אבותינו ספרו לנו והדברים לא הוסתרו מבניהם לדור אחר".²⁵ הרי הללו לימדו את האנשים שהיו איתם ונמצאו "מבשרים את תהילות ה' (תהל' תה"ש 77, 4).²⁶

ההמשך הוא כך: "אבותינו ספרו לנו... בהיותם מבשרים את תהילות יהוה וכוחותיו ונפלאותיו אשר עשה".²⁷ ואלה בשרו לנו את "תהילות יהוה", ואלה בשרו את "כוחותיו ונפלאותיו אשר עשה", כאשר האל "הקים עדות ביעקוב ותורה שם" לפני ש'תבוא תורתך'.

שעה שהוא אומר "האזינו, עמי, תורת", אנחנו שומעים את התורה הראשונה "ותורה שם בישראל אשר אותה ציונו לאבותנו" (תהל' תה"ש 77, 5). אף שציווה לאלה את התורה, אתה אומר "האזינו, עמי, תורת", אנו מבשרים שאנו מקבלים זו אחר זו מסורות על אודות שתי התורות "להודיע דברים אלה לבניהם" (שם). הרי לשם כך הוא ציווה לאבות כדי שיודיעו לבניהם, ש"ידע דור אחר הבנים העתידים להיוולד" (שם, 6). כך לעם שיוולד שאותו עשה האל, המשיח מבשר את גדולת האב.

ויקומו הבנים אשר יוולדו ו"יבשרו לבניהם" (שם). העם אשר יוולד קם מהמתים ואומר: "נקברנו ביחד עם ישוע בטבילה"²⁸ ו"נקום איתו".²⁹ ולאחר שהוא קם איננו הולך סחור סחור.³⁰ כל אחד מבשר לבנים כדי ש"ישימו את מבטחם באל ולא ישכחו את מעשי האל" (תהל' תה"ש 77, 8), לא את אלה מימי קדם וגם לא את אלה מימי ביאת המשיח.

דרשות אוריגנס החדשות ותורת הקבלה

מאת יהודה ליבס

חשיבות עצומה בשביל מדע היהדות נודעת לו, לאב הכנסייה אוריגנס ולכתביו המרובים. בהכספלה שלו ייסד אוריגנס את חקר נוסח המקרא, ואך בזכותו, כך דומה, נשתמרו בידינו גם כתביו של פילון מאלכסנדריה, עיר מולדתו של אוריגנס, המייצגים העיקריים של ענף חשוב של היהדות של תקופת הבית השני. עדותו של אוריגנס חשובה ביותר גם לידיעת מחשבת חז"ל ולתורת הסוד היהודית, כי הדרשות שנשא בקיסריה בראשית המאה השלישית, משקפות לעתים קרובות

²³ לפי כתב היד מינכן 314; לורנצו פרוונה המהדיר הוסיף δὲ אחרי "עונים" וביקש ליצור ניגוד בין שני חלקי המשפט. ואומנם תיקון זה אינו נחוץ ואף פוגע במשמעות המשפט הרי שהאקוזטיב תלוי בצורה ישירה בפועל ἀποκρίνομαι, דוגמה מקבילה לשימוש זה מוזכרת במילון היווני החדש Franco Montanari, *The Brill Dictionary of Ancient Greek* (Leiden and Boston: Brill, 1995), 254.

²⁴ מילולית: "מהפרצוף שלהם נאמרו הדברים הללו". אוריגנס משתמש כאן במונח טכני של הפרשנות ההומרית (ἐκ προσώπου), ראו אריסטו, פואטיקה, פרק כ"ה.
²⁵ נוסח תה"ש שונה כאן מהמקור העברי: במקום נכחד קראו ותרגמו ἐκρύβθη, ו"לדור אחרון" מתורגם εἰς γενεάν ἑτέραν.

²⁶ תה"ש מוסיף כהבהרה את הביטוי "מבשרים".

²⁷ תהל' עח, ג-ד, תה"ש עז, ג-ד. הביטוי העברי עוזו מתורגם ליוונית בצורת רבים τὰς δυναστείας αὐτοῦ.

²⁸ האיגרת לרומאים 6, 4.

²⁹ האיגרת לקולוסים 2.12-13. רעיון התקומה יחד עם ישוע אופייני לאיגרת זו ומבדילה אותה מהאיגרות

הנחשבות לאותנטיות.

³⁰ מתפלסף

את דעותיהם של היהודים בני התקופה, בדרך הסכמה או ויכוח, ולפעמים מביא הוא אף עדויות מפורשות מפיהם.

עניין זה לא נעלם במחקר היהדות, וחוקרים חשובים אכן ניצלו אוצר זה, ביניהם שאול ליברמן ואפרים אורבך, ובימינו מארן ניהוף ואחרים. עם זאת, דומני שלא מספיק עוסקים בכך אנשי מדעי היהדות, שרובם אינם מוצאים את הזמן והתעצומות הנדרשים לרכישה נאותה של הלשון והתרבות היוונית והמחשבה הנוצרית, ולפיכך דרשותיו של אוריגנס עדיין לא נחקרו כל צורכם מנקודת המבט של מדעי היהדות.

אם כך הוא בנוגע לדרשות אוריגנס הידועות משכבר, בוודאי נכון הדבר באשר לדרשות שנתגלו לא מכבר ופורסמו רק בלשון היוונית המקורית, בלא תרגום ללשון מחקר מודרנית. אני מודה מאוד לחברתי מארן, ששנים רבות קוראים אנו בחברותא טקסטים יווניים, שהציגה בפני את הכרך החדש של דרשות אוריגנס על תהלים, והזמינה אותי לקרוא זאת בצוותא.

אכן, גם מכרך חדש זה עשויים אנו ללמוד פרק בתורת הסוד היהודית, המקדימה את חכמת הקבלה. אין כוונתי לקשר ספרותי ישיר, אלא להלכי רוח שרווחו בעולם היהודי העתיק, ובימי הביניים התגבשו לתורה סיסטמאטית, תחת השבלונה המוצקה של עשר ספירות הקבלה, כפי ששטחתי זאת במחקרים קודמים.³¹ זאת דעתי גם בנוגע לכתבי פילון, שמכמה בחינות ממשיך אוריגנס את דרך מחשבתו, ושמורי, חכמי הדור הקודם ובראשם גרשם שלום, מתוך שהעמידו את מחקר הקבלה על בסיס היסטורי-פילולוגי, שללו בתוקף את זיקתם לקבלה. אך אני, באמצי את הגישה הכוללת גם הלכי רוח כלליים יותר, מצאתי קווי דמיון מעניינים בין מחשבת פילון למחשבת הקבלה, כפי שהראיתי בכמה מחקרים,³² ועליהם ניתן להוסיף עוד כהנה וכהנה.

כתבי אוריגנס, כאמור, נוצלו כבר בעבר לשם הבנת שורשי הקבלה. כך למשל מאוריגנס לומדים אנו שספר שיר השירים נחשב אצל חז"ל כטקסט איזוטרי, מה שבמקורות יהודיים עולה רק בימי

³¹ כגון במאמרי 'De Natura Dei', על המיתוס היהודי וגלגולו'. נכלל גם בספרי עלילות אלהים, הוצאת כרמל, ירושלים ירושלים תשס"ט, עמ' 117-35. מאמר זה, כמו הנזכרים להלן, ניתן לקריאה גם באתר האינטרנט שלי, שכתובתו <https://liebes.huji.ac.il/>.

³² יהודה ליבס, 'מעשה בראשית ומעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה 19 (תשס"ט), עמ' 323-335; 'העירום המלוכש עבודת הקודש הסודית והאיזוטרי אצל פילון האלכסנדרוני', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כד (תשע"ה), עמ' 28-9; 'פילון האלכסנדרוני ועקידת יצחק', הרצאה שהתפרסמה באתר בלבד; 'פילון והזוהר נפגשים בחרן', מוסף שבת של העיתון מקור ראשון, ט באייר תשע"ג. כל המאמרי ניתנים לקריאה באתר דלעיל.

הביניים.³³ כרך הדרשות החדש על תהלים מספק הקבלות נוספות למחשבה האיזוטרתית היהודית, וזורק אור נוסף על תולדותיה, שכן נוצר כאמור בזמן התהוות מחשבת חז"ל ובזיקה עמה, ובארץ ישראל, שאוריגנס מייחס לה ואף לאותם שנקברו בה מעלה רוחנית גדולה, ועל כך מרחיב הוא כאן בדרשתו על הפסוק לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בם.³⁴

קושיות מבראשית

בטקסט המתפרסם לעיל בתרגומנו, דן אוריגנס בפסוק אֶפְתָּחָה בְּמִשְׁלַל פִּי אֲבִיעָה חִידוֹת מִנִּי קֶדֶם (תה' עח, ב), שחלקו השני, בתרגום חוזר מתרגום השבעים הוא: אביע קושיות מבראשית. תרגום זה מסמיך את הפסוק, שלא כפשוטו במקור העברי, לקושיות (פרובלמות, אם לנקוט במלה היוונית שאוריגנס משתמש בה פה) שאפשר לשאול ולדרוש על מעשה בראשית, תיאור הבריאה שבפרק הראשון של ספר בראשית. אוריגנס איננו מעריך מאוד קושיות אלה, ומשוה אותם לקושיות שבהם בוחנים ונבחנים המתפלספים (גם ביוונית לא מופיעה כאן המלה פילוסופים אלא מתפלספים, בצורת פועל בבינוני, מה שמשדר זלזול כלשהו, בדומה למלה מתחכמים).

אוריגנס אינו מתווכח עם תשובות שניתנו לקושיות אלה, אלא שולל על הסף את העיסוק בהם. דומני שעמדתו דומה בכך לעמדתם של חז"ל ששללו את הדרישה במעשה בראשית והטילו עליה מגבלות (משנה חגיגה ב, א). כדוגמה לעיסוק הבלתי ראוי במעשה בראשית הובא מקרהו של בן זומא, שהציץ ונפגע, והוא מתואר בכמה מקומות בספרות חז"ל, כגון בבראשית רבא, מדרש שחובר בסמוך למקומו וזמנו של אוריגנס:

כבר היה ר' שמעון בן זומא עומד ותוהא. עבר רבי יהושע שאל בשלומו פעם ופעמיים ולא השיבו, בשלישית השיבו בבהילות. אמר לו: מה זו בן זומא מאיין הרגלים. אמר לו: לא מאיין ר'.³⁵ אמר לו: מעיד אני עלי שמים וארץ שאיני זז מיכאן עד שתודיעני מאיין הרגלים. אמר לו: מסתכל הייתי במעשה בראשית ואין בין מים העליונים למים התחתונים כב' וג' אצבעות. 'ורוח אלהים מנשבת' אין כתיב כאן אלא 'מרחפת' [בר' א, ב], כעוף שפורח ומרפרף בכנפיו וכנפיו נוגעות ואין נוגעות. נהפך רבי יהושע

³³ שאול ליברמן, מדרשי תימן, הוצאת ואהרמן ירושלים תשל"ל, עמ' 16-17. ובמאמרי 'מעשה

בראשית'... דלעיל, הערה 7 ולידה.

³⁴ תה' טז, ובשבעים 15, ג. בכרך שלפנינו עמ' 82-85.

³⁵ נוסח אחר: מעיין הייתי.

ואמר לתלמידיו: הלך לו בן זומא. ולא שהו ימים קלים ובן זומא בעולם.³⁶

רבים פירשו את חילופי הדברים שבן בן זומא ור' יהושע כנוגעים למחלוקת בעניינים עקרוניים שונים. אך אני, בספרי 'חטאו של אלישע, ארבעה נכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית'³⁷ בפרק השמיני, אחרי דיון נרחב בנוסחאות הסיפור ובדעות השונות לגביו, הבעתי את הדעה שהבעיה שמצאו חכמים אצל בן זומא אינה קשורה לתוכן דבריו, אלא להתנהגותו, להשתקעות רבה יותר מדי בשאלות מעשה בראשית, שגרמה לו לאבד כללי דרך ארץ, ולא להשיב שלום לרבו, עד שיצא מדעתו ואבד מן העולם. דומני שדבריו של אוריגנס, הקרוב לבן זומא בזמן ומקום, מהווים מקבילה ואישור לדעה זו.

לא יכיל העולם

עוד מוסיף כאן אוריגנס, שעל כל השאלות הנוגעות למעשה בראשית ולענייני אלהות ענה המשיח, ישו, לתלמידיו בעל פה, ואם היה מעלה זאת על הכתב לא יוכל היה העולם להכיל זאת. במאמרי הנזכר על מעשה בראשית ומרכבה אצל פילון, טענתי שעמדה דומה נקט גם פילון שסבר שמשא לא יוכל היה להעלות על הכתב את תורת האלהות האיזוטרית שלו. וכדאי אף להשוות זאת לעמדתו של גדול המקובלים, האר"י (ר' יצחק לוריא) בצפת במאה השש עשרה, לפי הקטע הבא:

ויום אחד אמרו לו תלמידיו [של האר"י]: רבנו נר ישראל למה לא יחבר ספר אחד מחכמתו להאיר עיני דורות הבאים. אמר להם: אלו יהיו כל הקנים קולמוסים³⁸ לא יספיקו לכתוב כל חכמתי. וכשאני פותח פי לומר לכם איזה סוד שבתורה, השפע מתרבה בי כמו נחל שוטף,³⁹ ואני מבקש כמה מיני תחבולות מהיכן אפתח לכם צינור אחד דק וקטן כדי שתוכלו שאת, שאם ארבה עליכם תפסידו הכל, כמו התינוק הנחנק בגרונו מחמת ריבוי החלב אשר בא לו בפעם אחת.⁴⁰

³⁶ בראשית רבא ב, ד. לפי נוסח מהדורת תיאודור אלבק, ובהוספת סימני פיסוק.

³⁷ הוצאת המכון למדעי היהדות האוניברסיטה העברית תשמ"ו, הוצאת אקדמון תש"ן; תשס"ג.

³⁸ נוסח אחר: 'כל הימים דיו וכל הרקיעים גוילים וכל הקנים קולמוסים'.

³⁹ בנוסח אחר נוסף: 'וכל הסודות הם קשורים זה בזה ואיך אוכל לחבר ספר'.

⁴⁰ ספר תולדות האר"י, מהדורת מאיר בניהו, הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 164.

אקניאם בלא עם

גם במקומות אחרים בכרך החדש של דרשות תהלים של אוריגנס יימצאו מקבילות למחשבה היהודית העתיקה ופיתוחה בקבלה. במקום אחד כזה דומה שיש בידי להוכיח שאוריגנס אימץ לו דרשה יהודית, שבמקורה היתה דווקא אנטי-נוצרית, וניסה לגייסה לצרכיו. בדרשתו על הפסוק לְדָוֹד אֵל תִּתְחַר בְּמַרְעִים,⁴¹ נדרש אוריגנס לפסוק משירת האזינו: הֵם קָנְאוּנִי בְּלֹא אֵל כְּעֹסוּנִי בְּהַבְלִיָּהֶם וְאֲנִי אֶקְנִיאֵם בְּלֹא עִם בְּגוֹי נְבִל אֶכְעִיסֵם (דב' לב, כא). אקניאם בלא עם בגוי נבל אכעיסם פירושו: אגרום להם לקנא באמצעות עם נבל, פחות במעלה שאינו באמת ראוי לתואר עם. כך מתרגמים השבעים ומפרשים המפרשים, ונראה שכך הוא אכן פשט הפסוק. אבל אוריגנס מפתיע ומפרש 'בלא עם' דווקא לחיוב. לדעתו הכוונה לחבריו הנוצרים שאינם סתם עם כי נאספו מעמים רבים.

פירוש חיובי ל'לא עם' מפליא הוא ביותר, ובמיוחד לאור ההקבלה בפסוק ל'גוי נבל', שאינו ניתן לפירוש חיובי, ולפיכך נאלץ אוריגנס כאן להתעלם ממנו לחלוטין. איך הגיע אפוא אוריגנס לדרשה משונה זו? לדעתי, כאמור, הוא שאל דרשה יהודית וניסה להעמידה על ראשה. כדרשה אנטי נוצרית מתאימה היא לחלוטין. גם במקורה 'לא עם' נדרש על הנוצרים, ואולי באותה צורה – כמי שבאים מעמים רבים, אבל שם נדרש הדבר לגנאי כבפשט הפסוק, ובהקבלה ל'גוי נבל'.

מציאותה של דרשה אנטי נוצרית כזאת אינה רק השערה מתקבלת על הדעת. באמת נמצא כך במדרש התנאי ספרי דברים, האזינו טו: "ואני אקניאם בלא עם" – אל תקרי "בלא עם" אלא בלוי עם. אלו הבאים מבין האומות ומלכיות ... "בגוי נבל אכעיסם" – אלו המינים'. וכיוצא בכך בתלמוד הבבלי, יבמות סג ע"ב: "בגוי נבל אכעיסם" – ... אלו המינים'. אומנם בדפוסים המסורתיים במקום 'המינים' נדפס כאן 'הצדוקים', אבל אין זה אלא תיקון הצנזורה במקום 'המינים' שבכתבי היד.⁴² דומה שאף הצנזורים נמצאים מעידים שאין 'מינים' אלא נוצרים, שאחרת לא היו 'מתקנים'.

⁴¹ תה' לז (36 לפי מספור השבעים), א. עמ' 15 בכרך הדרשות החדש.

⁴² כך מצוין גם בהערת הרב שטיינזלץ בתלמודו על אתר.

אך דרשה כזאת קדמה גם להופעת הנצרות. את התפקיד של 'לא עם' מילאו אז, בימי בית שני, השומרונים שהיו גם הם שנאים ליהודים, ונחשבו כ'לא עם', כי בעיני היהודים לא היו הם צאצאי שבטי ישראל הצפוניים, כפי שראו השומרונים את עצמם, אלא ערב רב של עמים שונים שהושיב מלך אשור בממלכת ישראל אחרי שהגלה את תושביה, כמתואר בספר מלכים ב, פרק יז. כמו הנוצרים התחרו גם השומרונים עם היהודים על מעמד של עם ישראל המקורב לאלהים, ולכן גם עליהם נדרש הפסוק וְאֲנִי אֶקְנִיאֶם בְּלֹא עֶם בְּגוֹי נְבִל אֶכְעִיסֶם.

כך נמצא בספר משלי בן סירא. אומנם ספר זה אינו דורש פסוקים במפורש, אך הוא רגיל לעבד את המקראות ולשלבם בדבריו, וכך עושה הוא גם בענייננו, בהכריזו: 'בשני גויים קצה נפשי והשלישית איננו עם. יושבי שעיר ופלשת וגוי נבל הדר בשכם'.⁴³ ההקבלה בפסוקים אלה בין 'איננו עם' לבין 'גוי נבל' מצביעה בבירור על כך שלפנינו מדרש על הפסוק מהאזינו: וְאֲנִי אֶקְנִיאֶם בְּלֹא עֶם בְּגוֹי נְבִל אֶכְעִיסֶם. הגוי הנבל הדר בשכם הוא בוודאי השומרונים. מעניין שתרגום השבעים לפסוקים אלה של ספר בן סירא, אף גורס: יושבי הר שומרון (Ὁ ἱεὶς καὶ θεὸς ἐν ὄρει Σαμαρείας) במקום 'יושבי שעיר' שבנוסח העברי שבידינו.⁴⁴

פרשנות מעין זו לפסוק וְאֲנִי אֶקְנִיאֶם בְּלֹא עֶם בְּגוֹי נְבִל אֶכְעִיסֶם שבה ועולה בתקופה מאוחרת, במאה השבע עשרה, באחת הצמתים המרכזיים של דת ישראל והמיסטיקה היהודית. שבת צבי, המשיח רב ההשפעה ביותר בתולדות ישראל (למעט, אולי, ישו הנוצרי), אחרי שהמיר דתו לאסלאם, כתב איגרת לאחיו ובה מנסה הוא לתרץ באופן מיסטי ותיאולוגי את הצעד הדרמאטי שנקט. בין היתר כותב הוא שם (חלק מן הדברים כתובים בלדינו, והם מובאים כאן בתרגומו של אברהם אמארייליון):

יען כי תורת משה בלי האמיתי לא שווה כלום כלום. הדא הוא דכתיב [דה"ב טו, ג] '[וימים] ורבים לישראל ללא אלהי אמת וללא תורה', מכיון שאין להם אלהי אמת, תורתם אינה תורה. אבל די"ן אשלא"ם חק חק.⁴⁵ אמר הקב"ה: חקה חקקתי גזרה גזרתי אין אתה רשאי להרהר אחריה.⁴⁶ הדא הוא דכתיב [דב'

⁴³ בן סירא נ, כה-כו. לפי הנוסח העברי שנמצא בגניזה. מהדורת האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג, עמ' 64.

⁴⁴ בתרגום הוולגאטה, לעומת זאת, הגרסה היא: Seir.

⁴⁵ חק בערבית היא אמת. דיון רחב במשפט זה יימצא במאמרי הנזכר להלן.

⁴⁶ לפי במדבר רבא יט, ופירוש רש"י לבמ' יט, ב. עניין זה נידון בהרחבה במאמרי הנזכר להלן.

לב, כא] 'הם קנאוני בלא אל, ואני אקניהם[!] בלא עם', לקחת לעם⁴⁷ זה עם לא היה, זה עם ישמעאל, ולעשות לו כתובה⁴⁸ חדשה.

איגרת זו, שהתפרסמה לראשונה, במקור ותרגום, בידי אברהם אמארייליון,⁴⁹ נידונה באריכות, על לשונה ורקעה, במאמרי 'יחסו של שבתי צבי להמרת דתו'.⁵⁰ לענייננו מספיק לומר ש'לא עם' שכאן אינו לא השומרונים ולא הנוצרים אלא המוסלמים, שיחסו של שבתי אליהם היה אמביוולנטי, אם לא ממש שלילי, ובחירת הקב"ה בהם, לשם הקנאת ישראל היא זמנית בלבד, 'עד עת קץ' כנאמר בראשית האיגרת. גם המוסלמים אינם ממש עם אלא תערובת עמים שונים, ודתם היא חוק שאין מאחריו טעם והגיון (בהתאם לרעיון הגזרה הידוע באסלאם). פירושו של שבתי צבי לפסוק מתאים מצד-מה לפירוש בן סירא וחז"ל הדורשים לגנאי אותו 'לא עם', אך מצד אחר מתאים הוא דווקא לאוריגנס, כי כמוהו, גם הוא עצמו משתייך לאותו 'לא עם', אחרי שהמיר דתו ונהיה מוסלמי.

אל זר

בדרשתו על הפסוק לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר,⁵¹ מסיק אוריגנס שכל אדם מחזיק בתוכו או את האל האמתי או אל זר ונכר. כפי שרוח הקודש נופחת באדם את האל האמתי, כך נופחת לתוכו רוח רעה את אלהי הנכר, ולאלה משמש האדם מקדש. כדוגמאות לאלהי נכר אלה מציין כאן אוריגנס את אהבת הממון והזנות, אך בעיקר מציין הוא דווקא את הכעס, או את החמה (ביוונית זו מלה בנקבה ὀργή), שאוריגנס מדגיש את טבעה כאלה, שמקום אמתי מצוי לה בפנתאון של עובדי האלילים (בימי אוריגנס עדיין שלטה הדת 'הפגאנית'), ועבודתה דומה בצורתה לעבודת אלהי האמת, וכך, למשל, האדם הכועס הופך לנביאה של חמה, ובלי משים אומר בסגנונם של נביאי האמת: 'כה אמרה החמה'.

לכך תימצא מקבילה בתלמוד הבבלי (שבת קה ע"ב):

⁴⁷ = במקום עם.

⁴⁸ בנוסף לכתובת הנישואין, יש כאן גם רמז למלה הערבית כתאב, שפירושו ספר, ובפרט ספר קודש כתורה וקוראן.

⁴⁹ אברהם אמארייליון, 'תעודות שבתאיות מגנזי רבי שאול אמארייליון', ספונות ה (תשכ"א), עמ' רסו-רסז.

⁵⁰ נדפס גם בספרי, יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 34-20, 272-295.

⁵¹ תה' פא, י, ו בתרגום השבעים 80, 9. 'אל זר' מתורגם שם כאל חדש. בכרך הדרשות החדש של אוריגנס נדרש הדבר בעמ' 499-501.

המקרע בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו והמפזר מעותיו בחמתו יהא בעיניך כעובד עבודה זרה, שכך אומנתו של יצר הרע היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך עד שאומר לו עבוד עבודה זרה והולך ועובד. אמר רבי אבין מאי קראה 'לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר'. איזהו אל זר שיש בגופו של אדם הוי אומר זה יצר הרע.

אך דומה שהנוסח התלמודי חלש יותר מניסוחו של אוריגנס. היצר הרע והחמה רק דומים לאל זר, וההולך אחריהם רק 'יהא בעיניך כעובד עבודה זרה'.⁵² אך ספר הזוהר, במקומות אחדים,⁵³ מרחיק לכת מעבר לכך, ומזהה את 'אל זר' שבפסוק עם סטרא אחרא, הצד האחר, הוא הצד הרע של המציאות, המשמש כניגוד והשלמה לאלהות, בבחינת צל לסטרא דקדושה, האל שאינו זר. אותה סטרא אחרא היא האל הזר, מושך לתוכו הכועס בבחינת נשמה טמאה בצד נשמתו הטהורה, חלק אלוה ממעל. עניין זה מנסה אני להבהיר בפרטות במאמר הביקורת 'סטרא אחרא', הניתן לקריאה באתר שלי באינטרנט.⁵⁴

לתיאורים המיתיים המקבילים של אוריגנס והזוהר יש תוצאות מפליגות בתחום המעשה הדתי. דומה שכמעט אין הם משאירים מקום למעשי חולין נייטראליים מבחינה דתית. או שאתה עובד ה', או עובד עבודה זרה, ואף שואב אותה לקרבה. העניין מזכיר את העמדה הפן-מיסטית של ר' ישראל בעל שם טוב, מייסד החסידות, שלמד מן הכתוב וְסַרְתָּם וְעַבְדְתָם אֱלֹהִים אֲחֵרִים (דב' יא, טז), 'כי כאשר האדם מפריד את עצמו מהשם יתברך מיד הוא עובד עבודה זרה'.⁵⁵

נוקבא דתהומא רבא

לשדים ורוחות יש בספר הזוהר משכן. בית שאליו חוזרים הם אחרי ששוטטו על פני האדמה ופעלו את פעולותיהם הקשות, או גם עם כניסת השבת. בית השדים המצוי בקרקע הים נזכר בזוהר פעמים

⁵² כך מצוטטים דברי חז"ל במקומות רבים בימי הביניים, בכתבי הרמב"ם ובספרות הזוהרית ועוד. אלא הובאו ונידונו בהערות 'ניצוצי זוהר' לראובן מרגליות על זוהר ח"א כז ע"ב. וכן נמצא נוסח זה במדרש לעולם, הנדפס בבית המדרש לילינעק (ליפסיא תרט"ו), חדר ג עמ' 117.

⁵³ זוהר ח"ב, קפב ע"א; רמג ע"א; חג, קו ע"א-ע"ב.

⁵⁴ 'סטרא אחרא'. על ספרו של Nathaniel Berman, *Divine and Demonic in the Poetic Mythology*.

of the Zohar: The "Other Side" of Kabbalah. Brill, Leiden / Boston, 2018. המאמר ניתן לקריאה בכתובת:

https://liebes.huji.ac.il/files/sitra_ahara_berman.pdf

⁵⁵ מובא למשל בספר בעל שם טוב על התורה, פרשת עקב.

רבות, ונקרא בארמית זוהרית נוקבא דתהומא רבא, כלומר נקבת תהום רבה.⁵⁶

למשכן זוהרי זה לא מצאתי מקור או מקבילה בספרות היהודית הקדומה, אך יש לו מקבילה מרשימה בכתבי אוריגנס, אשר מתבססת מצדה, במידת-מה, על פסוק מן הברית החדשה. זו מצויה בספר הדרשות החדש על תהלים (עמ' 134). בדיונו במזמור לז (הוא 36 בתרגום השבעים), פסוק י, נזקק אוריגנס גם למיתוס הרקיע החוצה את המים המתואר בבר' א, ז, ומוסיף ואומר (בתרגומי):

ואומנם המים [שמעל הרקיע] מביטים באל, אך התהומות, המון המים, אינן מביטות באל. שכן נאמר: רְאוּךְ מַיִם אֲלֵהֶיִם רְאוּךְ מַיִם יְחִילוּ אַף יִרְגְּזוּ תְהוֹמוֹת [תה' עז, יז]. שהרי אינן מחזיקות שלום אותן תהומות שחושך היה מעליהן, כפי שנאמר: וְחֹשֶׁךְ עַל פְּנֵי תְהוֹם [בר' א, ב]. [תהום] שלתוכה יוצאים הדימונים כמו אל מקום בית פרטי, בשל היותם נרגזים ועשויים להיות יוצרי מהומה.⁵⁷ שהרי ביקשו הם שלא יצווה אותם [ישוע] לצאת אל התהום.⁵⁸

גם צדיק עובר באש

בקבלה נמצאת הדעה שכל אדם, אף אם צדיק הוא, לא נמלט כליל מאשה של גהינם, אך אם אין בו עבירות, הוא עובר בה בלא פגע. כך נאמר בזוהר (ח"א רא ע"א):

כל אינון נשמתין אית לון למעבר בהך נהר דינור דנגיד ונפיק [דניאל ז, י] ולאסתחאה תמן ונשמתא דזכאה אעבר בלא דחילו.

תרגום:

על כל אותן נשמות לעבור באותו נהר של אש המושך ויוצא ולרחוץ שם ... ונשמת הצדיק עוברת בלא פחד.

וכך כותב ר' משה די ליאון:

⁵⁶ זוהר ח"א, ה ע"א; יד ע"ב; מח ע"א; ריז ע"ב; רמג ע"ב; ח"ב, כז ע"ב; קנ ע"ב; קס ע"א; קסג ע"ב; קעג ע"ב; רג ע"ב; רמב ע"ב; רסט ע"א; ח"ג, טו ע"א; יט ע"א; נב ע"א; ס ע"ב; סא ע"ב; קטו ע"א; קכב ע"א; קלח ע"א; קמג ע"א; קמג ע"ב; קמד ע"א; קנד ע"ב; רא ע"ב; זהר חדש, סב טור ג (שיר השירים); תיקוני זוהר, קיג טור ג (תיקון סט).

⁵⁷ במקור גם כאן מצויה מלה הקשורה לירגזו ונרגזים דלעיל.

⁵⁸ לפי לוקס ח 27-33, בתרגום דעליטש: ויעל [ישוע] אל היבשה, ויפגשהו איש יוצא מן העיר אשר שדים בו ... וישאל אותו ישוע לאמור: מה שמך? ויאמר: לגיון שמי. כי שדים רבים נכנסו בו, ויתחננו לבלתי צוות אותם לרדת אל התהום. ושם עדר חזירים רבים רועה בהר, ויתחננו לו להניח להם לבוא בתוכם, וינח להם. ויצאו השדים מן האדם ההוא, ויבואו בחזירים. וישתער העדר מן המורד אל הים ויטבע.

ועל אשר אמרנו בתחלה בסוד גהנם אשר בארץ, ואין רשות לשו'ם] רוח בעולם להמלט משם. יש רוח צדיק שהיא מלוכלכת מעון או מחטא, צריכה שתתלבן באש ותעלה נקיה וטהורה ונרחצת למעלה באותו גהנם של מעלה, כמי שנרחץ בטבילה להיות טהור ומלובן כפי הראוי. ויש רוח הצדיק השלם שתעבור כמי שעובר דרך העבר'ה] בזו האש, ונכנסת בגן עדן של מטה, ובעלותה להיות'ה] צרורה בצרור החיים תעבור כמו כן דרך העברה למעלה באותו האש, ונרחצת וטהר להיותה צרור'ה] בצרור החיים. ... ועל כן אל יעלה בלבך שיש אדם בעולם שיוכל להימלט משם.⁵⁹

כיוצא בזה מצינו גם אצל אוריגנס, וזה לשונו (בתרגומי) בכרך זה בדרשותיו תהלים:

נוסף על כך, עלינו כולנו יש לבוא באותה אש. ואם פאולוס יבוא באש, אך שמע את פאולוס [כנראה צ"ל ישעיהו]: אם תעבור דרך אש, להבה לא תכלה אותך,⁶⁰ ואם פטרוס יבוא באש, אך האש אינה נוגעת בו. אך אם יהא זה רשע כלשהו, יבוא אומנם כמו פאולוס ופטרוס באש, אך לא יעבור כמו פאולוס ופטרוס באש.⁶¹

תשובה

הדוגמאות הבאות נוגעות לא לדרשות פרטיות אלא לתמונות כלליות של המיתוס הקבלי, העולות גם מן הכרך שלפנינו, המודיע שיש גם צד סודי ומיסטי (ἀποκρυφισμός) להוראות הנביאים.⁶² בין אלה ראוי לציון הוא רעיון התשובה הכללית, השבת הנשמות והעולמות באחרית הימים על בורים ותיקונם הראשון, שנקראת ביוונית אפוקטסטזיס (ἀποκατάστασις). המלה 'תומיך' בפסוק מתהלים: ה' מָנַת חֶלְקִי וְכֹסֵי אֶתֶּה תוֹמִיךָ גּוֹרְלִי,⁶³ מתורגמת בשבעים בצורת בינוני פועל של אותו שם פעולה (ἀποκαθίστασις), במשמעות: אתה הוא המשיב את גורלי על תיקונו הראשון. אוריגנס בכרך שלפנינו (בעמ' 90) מצרף זאת למקום היחיד שבו מצויה המלה אפוקטסטזיס בברית החדשה (ככל הנראה במשמעות שאינה כוללת את עומק עמדתו התיאולוגית של אוריגנס), מעשי השליחים, ג' 21, ומתאימו לדעה, המובעת גם

⁵⁹ משה די ליאון, הנפש החכמה, חלק שלישי, בזילאה שס"ח, גיליון ד, ג עמ' ב.

⁶⁰ יש' מג, ב: כי תלך במו אש לא תקנה וְלִהְבֵּה לֹא תִבְעַר בָּךְ. בהתאם לתרגום השבעים, עם דילוג

באמצע.

⁶¹ בדרשה השלישית על מזמור לז (36 לפי מספור השבעים), עמ' 140-141.

⁶² הדרשה הראשונה על מזמור לז (36 לפי השבעים), עמ' 113.

⁶³ תה' טז, ה. ולפי מספור השבעים: 15, 5.

במקומות אחרים בכתביו, שכל היצורים עתידים להיתקן ולשוב למקורם.

דעה זו לא התקבלה על דעת הכנסייה הנוצרית, שהעדיפה את דעת אוגוסטינוס, ששלל תיקון שאינו נסמך על חסד האל, וגונתה ככפירה בועידה שכונסה נגד האוריגניזם בקונסטנטינופוליס בשנת 543.⁶⁴ אך בתמונת העולם הקבלית היא רווחת מאוד. על רעיון האפוקטאסטזיס של השטן בקבלה כבר כתב גרשם שלום,⁶⁵ ודומה שלעניין זה שייכת גם תורת השמיטות הקבלית, שלפיה בשנת היובל (בתום חמישים אלף שנה) חוזרים כל הדברים אל ספירת בינה, הנקראת תשובה. לעתים תואר העניין בתמונת שאיפת הנשימה וחזרתה, ולכך ציין גם משה אידל מקבילה מאוריגנס,⁶⁶ ולפי קבלת האר"י באחרית הימים יחזרו כל הנשמות, כולל נשמות הרשעים, אל שורשן הראשון וייכללו בגוף אדם הראשון ובנשמתו.

לבוש, פנים בפנים, שמש וירח

בספר הזוהר שכיח הרעיון שכל עולם יש לו לבוש משלו, שבו מתלבשות הנשמות בהימצאן בו, ובהתאם לו גם נקראת התורה באותו עולם.⁶⁷ בדומה לכך כותב גם אוריגנס בכרך שלפניו, בעמ' 109, ומוסיף שבכל עולם נגלה האל, ישו, בדרך שמתאימה לאותו עולם, ובדומה לכך מצינו בזוהר (ח"א, קג ע"ב), שמפרש את הפסוק נֹדַע בְּשָׁעָרִים בְּעֵלָה (משלי לא, כג), כמדבר על הקב"ה שנודע לכל אחד לפי שיעור חכמתו וכפי מה שמשער בלבו.

תמונה זוהרית יסודית מרשימה ומשפיעה ביותר היא ציור שני הפרצופים האלהיים המתוארים בפרטות בספרות האידרא, הסבא הקדוש (עתיקא קדישא) העליון, המביט בפנים שלמטה ממנו, הם פרצוף הבן, האל הגיבור, הנקרא זעיר אנפין, ובהבטתו ממתק את הדינים שבו.⁶⁸ והנה משהו דומה נמצא בכרך זה של דרשות תהלים לאוריגנס, על הפסוק שְׁבַע שְׁמֹחוֹת אֶת פְּנֵיךָ נְעֻמֹת בְּיַמִּינְךָ נֶצַח (תה' טז, יא). השבעים (בתרגומם מספר הפרק הוא 15), מתרגמים כאן: תמלאני בשמחה עם פניך. ואוריגנס (עמ' 112) מפרש זאת על פרצוף האב הממלא בשמחות ובנעימות את פרצופו של האל-הבן, הוא ישו,

⁶⁴ *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford 1997, s.vv. Apocatastasis; Origenism

⁶⁵ Gershom Scholem, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1990, p. 298

⁶⁶ Moshe Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, Continuum. London & New York, 2007,

pp. 41-42.

⁶⁷ כך למשל בזוהר ח"ג, קנב ע"א.

⁶⁸ למשל זוהר ח"ג, קל ע"א (אידרא רבא).

באמצעות יד ימינו, יד הברכה, ממש כפי שבקבלה הימין מציין את צד החסד.

דומה לכך היא התמונת הקבלית היסודית המשווה את האל הזכרי המביט ביסוד הנקבי שבאלהות, היא השכינה, כמו השמש המביט בירח.⁶⁹ האל הזכרי מיוצג בקבלה על ידי אישים כמשה, יעקב ויוסף, והנקבה מייצגת גם את כנסת ישראל. אוריגנס, כמו אחרים, משתמש במשל השמש והירח להסברת היחס בין ישו לכנסייה הנוצרית, ודורש זאת כאן על הפסוק *תִּקְעוּ בַחֲדָשׁ שׁוֹפָר בַּכֶּסֶה לְיוֹם חַגְנוֹ*,⁷⁰ המדבר על יום החג שבו אור השמש והירח נפגשים, כפי שפורש הפסוק גם בזוהר.⁷¹

עוד הרבה אפשר ללמוד מאוריגנס על מקורות הקבלה. כדאי מאוד לנצל מקור זה ודומים לו, גם בגלל היחסים הסבוכים בין הנצרות ליהדות, וגם בגלל העדות העולה מכאן על הלכי הרוח של חז"ל, שלא תמיד אפשר לעמוד עליהם במלואם במקורות העבריים, שהגיעו אלינו בדרך כלל בדרכים עקיפות ובאופן מקוטע.

⁶⁹ עוד על כך בהשוואה לתיאולוגיה נוצרית ראה אידל, שם, עמ' 424.

⁷⁰ תה' פא [80 בשבעים], ד. בכרך שלפניו בעמ' 490.

⁷¹ כגון זוהר ח"ב, קפד ע"א.